Memoriile unui anarhist: Zamfir C. Arbore și memorialistica secolului al XIX-lea

Doris MIRONESCU

Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide", Academia Română
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași
The Institute of Romanian Philology Alexandru Philippide, Romanian Academy
Alexandru Ioan Cuza University of Iași
E-mail: doris.mironescu@uaic.ro

The Memoirs of an Anarchist:
Zamfir C. Arbore and Romanian Memoir Writing in the 19th Century

Abstract: The article takes a look at the forms and functions of Romanian memoir writing in the 19th century, endeavoring to demonstrate that the literary quality is only one of the many criteria which determine its canonical status, others being its political and social value or its contribution to the coherent narration of the national culture. In order to better evaluate this hypothesis, I then propose the particular case study of Zamfir C. Arbore (1848-1933) and his memoirs as an early Narodnicist, Anarchist and political prisoner in the Russia empire, and afterwards as an exile to Switzerland, close associate to some of the great left-wing thinkers of his time and producer of clandestine literature. After going through the substance and technique of his memoir-writing, I come to the conclusion that such works, which the canon of literary tradition often avoids, are an integral part of the social memory which memoirs are a witness to.
Keywords: Zamfir C. Arbore; Anarchism; early socialism; memoir writing; 19th century literature; postcanonical culture

Citation suggestion: Mironescu, Doris. "Memoriile unui anarhist: Zamfir C. Arbore și memorialistica secolului al XIX-lea." *Transilvania*, no. 10 (2023): 19-26.
https://doi.org/10.51391/trva.2023.10.02.

Peisajul memorialisticii române a secolului al XIX-lea nu este ușor de trasat. Totuși, importanța acestui sector aparte al literaturii române a fost în mod repetat subliniată[1]; pe de o parte, pentru abundența ei cantitativă – se scriu mai multe memorii în această perioadă decât proză de ficțiune, iar relatarea de călătorie precedă cu mult romanul sau nuvela în cultura română –, pe de altă parte, pentru provocarea pe care o ridică în fața istoricilor literari, obligați să relativizeze ideea de literaritate într-un gen și, mai ales, într-o epocă în care aceasta nu are nici pe departe greutatea ce i se va atribui în cursul secolului al XIX-lea. Întrebările care se ridică, și la care articolul de față încearcă un răspuns, sunt următoarele: cum determinăm importanța relativă a unei scrieri memorialistice din această perioadă? Câtă greutate trebuie să acordăm pregnanței estetice a unei astfel de scrieri? Cât de strâns trebuie legată reprezentativitatea unei scrieri memorialistice la filonul istoriei literare așa cum este el descris în tradiția filologică? Articolul de față se dezvoltă în cadrul unui proiect aflat în desfășurare la Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide" de la Iași, acela al *Enciclopediei Scrierilor Memorialistice Românești* (ESMR), care își propune să indexeze și, în cele din urmă, implicit, să ierarhizeze memorialistica unor largi epoci istorice[2]. Luând drept obiect de investigație o operă memorialistică de importanță incontestabilă, cea a lui Zamfir C. Arbore, dar neglijată de către tradiția istorico-literară a modernismului românesc, încerc în

paginile următoare o rediscutare a criteriilor de judecare a memorialisticii secolului al XIX-lea.

Memorialistica secolului al XIX-lea față cu canonul literar

Memorialistica secolului al XIX-lea românesc este scrisă cu intenții și scopuri diverse, care trebuie înțelese și scoase la iveală. Desigur, dorința de a scrie „bine" este una nutrită de către toți autorii de însemnări personale, atât de către scriitorii încercați, cât și de grafomanii nenorocoși. Dar, în afara acesteia, mai toți autorii sunt preocupați de contribuția pe care o pot aduce unei culturi naționale moderne în curs de constituire. Una dintre cele mai importante „misiuni" este, astfel, aceea de a explica genealogia prezentului sub semnul memoriei colective, naționale sau generaționale, a scriitorilor care se simt învestiți cu un mandat supraindividual (Alecu Russo în *Studie moldovană*, 1851, C. Negruzzi în *Negru pe alb. Scrisori la un prieten*, 1857, George Sion în *Suvenire contimpurane*, 1888, Ion Ghica în *Scrisori către V. Alecsandri*, 1884). Însă responsabilitatea comunitară este împărtășită, inevitabil, și de călătorii care lasă relatări ale voiajurilor lor încărcate cu lucruri de mirare și pline de aplomb pedagogic (Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, 1826, Teodor Codreanu, *O călătorie la Constantinopoli*, 1844) și, pe măsură ce înaintează veacul, cu tot mai mare competență enciclopedică și cu ambiția de a-și așeza țara pe harta lumii prin comparații și delimitări avantajoase (Mihail Kogălniceanu, *Notes sur l'Espagne*, 1846, Dimitrie Bolintineanu, *Călătorii pe Dunăre și în Bulgaria*, 1858, *Călătorii la românii din Macedonia*, 1863, Nicolae Filimon, *Excursiuni în Germania meridională*, 1860), specia relatării de călătorie având, din acest motiv, o relevanță cultural-politică esențială. În fine, memorii mai sunt scrise pentru a înregistra evenimentele istorice la care autorul a fost martor (de exemplu, Revoluția din 1848), cu scopul secundar, dar nu mai puțin important, de a participa la distribuirea de premii și de sancțiuni retrospective asupra participanților (Ion Heliade-Rădulescu, *Histoire de la regeneration roumaine*, 1851, Grigore Lăcusteanu, *Amintiri*, 1934, Ion Ghica, *Scrisori către V. Alecsandri*, 1884). O sarcină la fel de importantă este și aceea și de a reface unitatea culturii naționale adunând laolaltă istorii de familie, ficțiuni folclorice și analiză a peisajelor naturale ale țării (Alecu Russo, *La pierre du tilleul*, 1839, Vasile Alecsandri, *O primblare la munți*, 1844, Grigore Alexandrescu, *Memorial de călătorie*, 1863, Calistrat Hogaș, *Amintiri dintr-o călătorie*, 1882), ținând de același versant colectiv al relatării de călătorie, dar cu o orientare anabazică, spre interiorul țării, care trebuie nu doar cunoscută, ci asimilată sufletește. Abia spre sfârșitul secolului încep să fie realizate și apreciate scrierile memorialistice personale, care construiesc figuri ale intimității și ale cunoașterii de sine (Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, 1937, Ion Creangă, *Amintiri din copilărie*, 1890, deși ambele sunt precedate de *Jurnalul meu* de C.A. Rosetti, 1974) și de a documenta întâmplările literare și culturale majore ale României (Ion Ghica cu *Scrisorile* sale, din nou Titu Maiorescu, Iacob Negruzzi cu *Amintiri din Junimea*, 1923, George Panu cu *Amintiri de la Junimea din Iași*, 1910).

Trebuie să spunem că, din acest bogat corpus, istoria literară modernistă selectează preponderent scrierile cu un relief literar cât mai pronunțat. Astfel, cartea lui Creangă, *Amintiri din copilărie*, este acceptată drept parte esențială a canonului literar al epocii sale destul de târziu[3], abia după ce modernismul literar a elaborat moduri de a judeca operele sub zodie estetică și ierarhiile aflate până atunci în funcțiune au putut să fie reformulate de către critici precum Tudor Vianu, în *Arta prozatorilor români*, și G. Călinescu, în *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*. Imediat în legătură cu scrierile marilor junimiști au fost integrate mărturiile memorialistice ale prezenței lor, precum scrierile lui Iacob Negruzzi și George Panu, menționate mai sus, sau valul memorialistic post-eminescian[4], colectând urmele adesea anecdotice ale biografiei poetului romantic. Într-o mai mică măsură sunt recuperate scrierile memorialistice ale pașoptiștilor, de obicei puse în umbră de realizările lor în versuri sau în proză de ficțiune, cu unele excepții, printre care Vasile Alecsandri, a cărui *Călătorie în Africa* din 1857 este considerată de Călinescu o capodoperă. Cu toate acestea, grație rulajului didactic multi-decenal, justificat atât prin accesibilitatea textelor la clasele mici, cât și modului agreabil în care împachetează valori patriotice, memorialistica pașoptiștilor a rămas atașată canonului istorico-literar, chiar dacă nu în poziții foarte proeminente. Simptomatică este situația lui Bogdan Petriceicu Hasdeu, a cărui operă de imaginație este completată în majoritatea istoriilor literare ale secolului XX de o memorialistică foarte apreciată tocmai pentru virtuțile ei literare (în ciuda faptului că e vorba de texte scrise în limba rusă) de tipul exersării rutinate a pozei eroului romantic damnat. Iată că însăși limba în care este scris textul memorialistic contează mai puțin decât capacitatea acestuia de a completa imaginea evoluției literaturii prin curente literare majore, succesive.

Nu e o întâmplare că scrierile cele mai timpurii și mai personale sunt redescoperite, de fapt, cel mai târziu, de obicei în cursul unei revendicări polemice a unor sectoare anterior puțin cunoscute ale memoriei naționale. Astfel, eseul din 1936 al lui Camil Petrescu despre *Amintirile colonelului Lăcusteanu și amărăciunile calofilismului* se constituia într-o pledoarie subiectivă pentru un stil de a scrie, dar constata ca inevitabilă marginalitatea scrierii memorialistice respective pentru ca valoarea „autenticistă" să poată fi atinsă de către un scriitor, altfel, lipsit de resurse. Faptul confirma teza lui Petrescu legată de necesara turnură antiliterară a unei confesiuni angajate existențial, fără a explora totuși cauzele pentru care o astfel de scriere nu era

selectată de istoria literară (totuși, după o recomandare atât de prestigioasă, venită din partea unuia dintre cei mai importanți romancieri moderniști, istoria literară avea să se conformeze, primindu-l bine pe memorialistul Lăcusteanu). Mai aproape de noi, în 2019 a fost identificată de către Constanța Vintilă-Ghițulescu autobiografia lui Dimitrie Merișescu, publicată cu titlul *Tinerețile unui ciocoiaș*; după cum tot după 2000 a fost redescoperită editorial autobiografia lui Teodor Vârnav, *Istoria vieții mele*, publicată mai întâi la sfârșitul secolului al XIX-lea. Scrieri personale, lipsite de panaș literar, altul decât cel al „expresivității involuntare" date de relieful istoric și regional al idiomului pe care îl folosesc cei doi memorialiști, acestea capătă valoare, astăzi, din perspectiva recuperării unui anumit tip de memorie istorică, dar și cazanieră, mult timp socotită neinteresantă sub raportul materialului relatat. Ceea ce le califică pentru cercetarea istorică recentă este transmiterea unei istorii a vieții private, înregistrarea laturii intime a vieții unor personaje marginale și, tocmai din acest motiv, socotite reprezentative pentru grupuri sociale mult mai largi. În același timp, nu trebuie să uităm că acești scriitori sunt citiți într-o epocă literară târzie ca niște arhetipuri literare: de aceea Dimitrie Merișescu este recomandat, prin titlul dat de către editoarea lui târzie, ca un personaj, mai degrabă decât ca autorul propriei scrieri autobiografice. Aparenta situare canonică marginală a acestor scrieri, apărute sau redescoperite într-un context post-literaturocentric în secolul XXI, constituie un handicap recuperabil, iată, printr-o lectură alimentată de așteptări pronunțat literare.

Memorii de revoluționar

Care este deci locul, într-o imagine de ansamblu a memorialisticii românești, al acelor scrieri care nu sunt calificate nici prin situarea autorului lor în filonul principal al canonului estetic, nici prin asocierea lui cu o grupare sau generație literară majoră? Voi încerca să răspund la această întrebare discutând cazul cu totul semnificativ al lui Zamfir C. Arbore (1848-1933), personalitate istorică și culturală majoră, dar un scriitor în general ignorat în istoria literaturii[5]. Dacă, pe de o parte, absența unei lecturi estetice a memoriilor sale se justifică prin dezinteresul său pentru stil, pe de altă parte dezinteresul față de meritul istoric al scrierilor lui este, astăzi, inexplicabil altfel decât prin caracterul transnațional, deci nu exclusiv românesc, al activității sale politice. Arbore a fost un revoluționar narodnicist din Imperiul Țarist în perioada „generoasă" a curentului, anterioară epocii terorismului de după 1878, împărțindu-și activitatea între comitetele studențești din Moscova și Petersburg, închisorile petersburgheze, exilul intern siberian și agitația doctrinară și propagandistică în exilul din Elveția, dar contribuind și la traficul clandestin cu materiale de propagandă peste Prut și, mai ales, la efortul de coagulare a unei grupări politice socialiste în România în jurul anului 1880. Importanța activității sale politice în cadrul mișcarii revoluționare din Rusia este incontestabilă, trecând cu mult dincolo de cele câteva prezentări elogioase, dar destul de solitare, datorate scriitorilor interbelici[6]. atestată de o bogată corespondență cu Mihail Bakunin, al cărui secretar a fost la Locarno în 1876, și cu Elisée Reclus, pe care îl convinge să colaboreze la jurnalul socialist „România Viitoare" în 1881, dar și de prezența sa în lucrări istorice de referință[7]. Scrierile sale de doctrină și propagandă, tipărite adesea de el însuși în Elveția, au circulat în zeci de mii de exemplare în clandestinitate în Rusia, dar și în Europa occidentală. Memorialistica sa, scrisă în anii 1894-1897 și declanșată, probabil, de dispariția unor prieteni[8], privește în cea mai mare parte activitatea sa în Rusia și în exil, cu doar câteva capitole dedicate lucrării sale ca revoluționar în România, în anii Războiului de Independență. Asta face, probabil, ca scrierile sale să nu aibă o importanță „națională" decât sub unghiul recuperării memoriei comunității basarabene, din care Arbore face parte, deși omul politic este un internaționalist convins în anii săi de implicare revoluționară. Iar asupra acestei laturi a activității sale Arbore nu a considerat necesar să depună vreo mărturie memorialistică. Într-adevăr, Arbore ajunge să fie cunoscut în România ca agitator pentru cauza românilor basarabeni, autor de lucrări enciclopedice dedicate acestei provincii și om politic „germanofil"[9] în preajma Primului Război Mondial. Poate că memorialistica lăsată de Arbore ar fi putut deveni parte a memoriei „lungi" a socialismului românesc, dar pentru că scrierile sale documentau închisoarea politică rusească și pledau apăsat împotriva oricărei încrederi în Rusia, editurile românești au ezitat să le retipărească în timpul regimului comunist, ele fiind trecute la index pe termen nedeterminat[10]. Deși la Chișinău a putut apărea o ediție de *Opere* în 1957 cu două dintre cărțile sale de amintiri, posibilitatea ca ele să fie înțelese ca semnale antirusești ale regimului comunist din România le-a condamnat la uitare, în ciuda faptului că autorul lor putea apărea citat, pe ici-pe colo, ca o figură legendară, de patriarh al socialismului românesc. Nici măcar revirimentul socialismului din ultimele decenii nu a contribuit la redescoperirea lui Arbore, dat fiind că tradiția de la care se revendica el era cea bakuninistă, și nu cea marxistă[11]. Abia recent, în scrierile unor cercetători tineri cu convingeri anarhiste apropriate de cele ale lui Arbore se pot afla relecturi și revalorificări ale scrierilor sale[12].

Memoriile lui Zamfir C. Arbore, scrise mai toate în anii 1890, au un caracter recapitulativ, vorbind despre anii de luptă revoluționară, temniță și exil, dinaintea stabilirii în România. Totodată, ele sunt memorii pledante, voind nu doar să evoce, ci și să insufle admirație pentru figurile luptătorilor vechi și să deschidă calea unei noi generații de tineri români la fel de idealiști, altruiști și plini de

compasiune precum tinerii basarabeni de odinioară în Imperiul Țarist. În prima carte de amintiri, *Temniță și exil* (1894), reeditată destul de repede cu titlul *În temniță* (1897), autorul privește cu dezamăgire lipsa de ideal politic a generației tinere din România, comparând-o defavorabil cu aceea a tinereții lui din Rusia. Memorialistul propune o imagine de sine romantică, de om îmbătrânit (deși avea să mai trăiască aproape patru decenii) și care se pregătește de moarte, recapitulându-și viața sub semnul imperativului moral. Textul debutează astfel: „Sfârșitul vieții mi se apropie... (...) Sunt patru ani de când am intrat în faza unei existențe dureroase de om bolnav; oamenii din lumea sănătoasă m-au uitat încetul cu încetul (...) De aceea sunt singur, mereu singur, cu boala mea... Iarna aceasta e grea; gerul, viscolul și zăpada mă păzesc, în casele din Nerva Traian, de orice vizită plicticoasă... Când ești singur, simți durerile trupești îndoit și, cu toată liniștea, organismul simte mereu o oboseală mare. Sub povara acestor împrejurări memoria singură lucrează; îți amintești trecutul cu toate detaliile sale; se ridică înaintea ta amintirile suferințelor îndurate, obidelor, primejdiilor, bănuielilor care ți-au presărat calea vieții”[13].

Orfan de tânăr și nevoit să se cultive pe apucate, este captivat de „acel extaz anonim care de obicei este așezat la temelia credinței și tendințelor junimei”[14] și abia venit la universitate în Moscova, în 1866, se interesează de întrunirile studenților celor mai înaintați în doctrine revoluționare. Prima sa arestare are loc printr-o coincidență: memorialistul locuia în aceeași casă cu Dmitri Karakozov, autorul unui atentat la viața țarului Alexandru al II-lea, de aceea este întemnițat pentru patru zile în primul val de arestări discreționare din rândul studenților. Încă vii, amintirile primelor jigniri ale anchetatorilor abuzivi transformă mărturia într-o acuzare. În atmosfera revoluționară din anul 1867, în urma prigonirilor împotriva studenților săraci, alege să intre în primul comitet revoluționar al studenților din Petersburg și este delegatul acestuia la colegii din Moscova, fiind arestat în 1868 și întemnițat pentru o lună la închisoarea Petropavlovsk (unde este vizitat de o vecină, care se întâmplă să fie chiar viitoarea atentatoare Vera Zasulici). Este exmatriculat din universitate și trimis, escortat de jandarmi, acasă la Chișinău, unde petrece sărbătorile Paștelui în familie, și imediat după aceea este arestat și dus la Petersburg, sub escorta unor jandarmi naivi, intimidați și care așteaptă bacșișuri, așa cum este obiceiul când prizonierul este un „dvoreanin”. Apoi este reținut în închisoarea Litovski Zamok ca „politiceschi” și „arestant secret”. Insultele primite din partea temnicerilor sunt relatate cu o indignare ce arată că teroarea represivă a regimului țarist era încă la început. Descoperă micile petreceri ale deținuților, îndepărtând geamul de sticlă al ușii și ascultând, nopțile, poveștile picarești ale colegilor de temniță, un fost hoț, un scopit preocupat de teologie și un rascolnic ajuns ateu. Procurorul îl înștiințează că agitatorul criminal Serghei Neceaev se folosește de numele său și de al altor „martiri” arestați pentru a-și populariza propriile proiecte de conspirație, agravându-i situația de arestat bănuit doar de a fi participat la câteva întruniri studențești. Pentru aceasta, Arbore îl va denunța tovarășilor din exil pe Neceaev, prototipul personajului dostoievskian Piotr Stepanovici Verhovenski din *Demonii*, ca pe un fanatic și mistificator de o fanfaronadă imprudentă, fără a reuși totuși să-i anihileze influența nefastă asupra lui Bakunin. Mutat în închisoarea Petropavlovsk după încheierea „instrucției” necesare pentru pregătirea primului proces politic al Rusiei moderne, Arbore va rămâne acolo timp de trei ani și va fi afectat fizic și nervos de temnița umedă și rece de pe malul Nevei. Memorialistul reclamă regimul de izolare, mâncarea proastă, inactivitatea desăvârșită, cu lipsa cărților și a hârtiei de scris. La sărbători onomastice ale împăratului, tunurile trag chiar de pe bastioanele închisorii și vibrațiile sparg ferestrele închișilor, expunându-i frigului. Un prizonier filolog, Tkaciov, inventează un „alfabet telegrafic” care îi va ajuta pe arestați să comunice prin ziduri. Fie din cauză că prețuiește senzaționalul, fie pentru a nu lăsa pe dinafară niciun detaliu care ar putea să incrimineze într-o manieră categorică regimul abuziv al țarului, memorialistul înregistrează cât mai multe biografii de deținuți, de la cele faimoase, ale presupusei fiice a Ecaterinei în secolul al XVIII-lea, la povestea poetului Palejaev, ucis în închisoare pentru că scrisese un pamflet antițarist în versuri[15]. Mențiuni capătă și tovarășii apropiați, Filatov, Trozceanski, ambii din Chișinău. Vecinii de temniță ajung uneori nebuni (Voiciţki), altul surzește (Volhovskoi), alții sunt apăsați grav de boli fizice care îi macină psihic. Arbore însuși zace trei luni de reumatism acut, demoralizat de gândul că își pierde viața, netrăită: „Disprețul vieții devine deznădejde, începi să ai frică de tine însuți, căci gândul de sinucidere trece atunci prin crieri ca fulgerul... Dar cum s-o faci? Nici un cui, nici un vârf de cuțit... nimic.. și apoi vrei să trăiești, să trăiești căci n-ai trăit încă, ești tânăr, ești plin de vlaga vieții”[16]. Convingerile se radicalizează în închisoare; în fața abuzului constatat, devine un „fanatic”: „închisoarea m-a tantalizat, m-a oțelit pentru luptă”[17]. După trei ani de temniță, este condamnat la exil la intervenția șefului nobilimii din Basarabia, prințul Constantin Moruzzi. Este trimis în Siberia, la Krasnoiarsk. Din exil reușește să fugă la Odesa, unde obține un pașaport fals, apoi, prin Moghilău, Ataki și Noua Suliță, în Bucovina austriacă și apoi în Occident.

Cea de-a doua lucrare memorialistică majoră a lui Arbore este *În exil. Din amintirile mele* (1896), care povestește mai ales despre întâmplările de după 1872, începând cu refugierea sa la Zürich, după părăsirea Imperiului Țarist, și de activitatea sa acolo în sprijinul mișcării socialiste, totodată dând informații utile despre luptele interne ale mișcării, despre eforturile

și eșecurile ei și fixând câteva portrete memorabile. Dat fiind că este vorba întotdeauna de personalități istorice, calitățile portretelor nu sunt de căutat în performanța literară, ci în acuratețea reconstituirii și în adecvarea judecății morale. Astfel, figura patriarhului anarhist Mihail Bakunin este cea a unui entuziast naiv, care poate fi mistificat de către cei rău intenționați, fără ca asta să altereze imaginea sa de martir cu ani lungi de temniță grea și de intelectual care își dispută moștenirea revoluționarismului european de stânga. Arbore cunoaște de la sursă biografia acestui mentor al mișcării revoluționare, care întâlnise toate marile figuri intelectuale de la 1848 și fusese proclamat „dictator" al Dresdei pentru trei zile, timp în care organizase apărarea orașului de armata saxonă prin aducerea tabloului lui Rafael, *Madona sixtină*, aflat în muzeul orașului, pe o baricadă din drumul inamicilor, astfel încât germanii, „popor civilizat", nu au tras cu arma. De asemenea, este evocat îndelungul prizonierat al liderului anarhist în închisorile petersburgheze, ca și activitatea acestuia la Locarno. Memorialistul îl întâlnește aici și pe detestatul Serghei Neceaev, care răspândise zvonul că ar fi fost arestat și fugise și el în Elveția, câștigând încrederea lui Bakunin; peste puțin timp, imprudența lui avea să ducă chiar la excluderea doctrinarului anarhist din Internaționala Socialistă, la îndemnul lui Karl Marx însuși. Trădat de un colaborator polonez al poliției țariste, Neceaev este arestat de către elvețieni și extrădat. Pentru a îl proteja pe Arbore, Bakunin îl trimite intempestiv la Iași în august 1872 cu misiunea de a stabili o linie de contrabandă cu cărți revoluționare peste Prut. La Iași, el ia legătura cu studentul Eugen Lupu și reușește să facă un prim transport de câteva sute de tipărituri, trecând el însuși granița deghizat în comerciant evreu.

Întors în Elveția, memorialistul întemeiază o tipografie cu care să alimenteze canalul de transmitere a cărților, funcționând ca autor și ca tipograf în același timp. În vara lui 1873 funcționează ca secretar al lui Bakunin, la Locarno, a cărui poziție în cadrul conflictului cu Marx o împărtășește: „Unul, apărătorul ardent al ideii anarhiste, propaga desființarea statului modern și întocmirea unei organizațiuni federaliste a popoarelor./ Altul, apărătorul lumii muncitoare, propaga organizarea statului capitalisto-feudal în stat al muncitorimei, și chema lumea muncitoare la întocmirea partidului social-democrat./ Cel dintâi socialist-revoluționar, cel din urmă socialist-evoluționist./ Această luptă, logic și firesc, ne apucă în vârtejul său și pe noi toți care încunjuram pe Mihail Bakunin"[18]. Însă din cauza apariției unor interpuși doritori de putere, care îl conving pe Bakunin să caute o mai mare centralizare a organizației anarhiste, Arbore rupe cu liderul anarhist și pleacă la Geneva, unde deschide o nouă tipografie. La Geneva se apropie de revoluționarul dintr-o generație mai veche N. Jukovski, gânditor narodnicist valoros, cu care împărtășește multe vederi comune, între altele, pe cele sintetizate prin versurile ironice ale lui Taras Șevcenko: „De la moldovean și până la finez/ În toate limbile toți tac – căci sunt fericiți"[19]. Împreună vor scoate două reviste revoluționare, „Rabotnik" și „Obșcina", și vor tipări numeroase volume care își vor găsi drumul în clandestinitate, în Imperiul Țarist. Acum scrie memorialistul o carte despre *Comuna din Paris*, foarte apreciată, manifestul *Către revoluționarii ruși* și *Istoria mișcării comuniste din 1871*. După un stagiu scurt, rezultat dintr-o calomnie, în închisoarea din Berna, Arbore este iarăși nevoit să facă drumul la Iași cu un transport mare de tipărituri. La Sculenii de peste Prut îl cunoaște, pentru necesitățile contrabandei, pe Moise Vorojbit, evreu cultivat, cu studii de rabin și convingeri hasidice, ajuns staroste de hoți de cai, un nou personaj pitoresc, dintre cele care îl interesează mereu pe memorialist. Tot acum cunoaște o nouă „legătură" din rețeaua narodnicistă, pe Nicolae Zubcu-Codreanu, de care îl va lega o puternică prietenie; acesta va juca un rol important în redescoperirea patriotismului basarabean al lui Arbore, pe care îl mustră că, prins în lupta nihiliștilor ruși, „suntem culpabili de a fi uitat de poporul nostru... Nu crezi oare că, împinși de a dărâma imperiul rus, am pierdut din vedere și nu ne ocupăm de loc pentru a pregăti pe românii din Basarabia, de a se folosi de izbânda noastră?"[20].

Dat fiind că memorialistul recunoaște scrierilor sale o finalitate pledantă, pedagogică, el va cuprinde și reconstituirea istorică a mersului mișcării revoluționare din Rusia deceniului al optulea, evocând valul de represiune, martiriul foarte tinerilor revoluționari, vinovați de a fi citit și distribuit literatură socialistă și de a fi mers „în popor", răspândindu-i învățăturile printre țărani și muncitori. Un capitol privește marele proces al celor 193 de socialiști de la Petersburg, din 1878; un altul elogiază „Femeia nihilistă", evocând figuri precum Sofia Bardina, Elena Brejkovska, Maria Subotina, Beti Kaminska și Felicia Șeftel, dar mai ales Vera Zasulici, care l-a împușcat, fără să-l ucidă, pe despoticul guvernator al Moscovei, generalul Trepov. Zasulici este achitată în cadrul unui proces cu juriați, ajutată să evadeze și să se refugieze în Elveția, unde Arbore o reîntâlnește. Între timp, în ciuda propriilor aspirații, ea devenise simbolul orientării teroriste pe care narodnicii ruși o adoptă în fața prigoanei, ceea ce, pentru memorialist, înseamnă și triumful căii birocratice, centralizate de organizare a partidului socialist, deci eșecul anarhismului „federalist" de până atunci: „Țarul e absolut, și comitetul executiv va fi absolut./ Țarul condamnă la moarte, și comitetul executiv va condamna la moarte./ Care pe care?"[21]. Triumful terorismului prin asasinarea țarului Alexandru al II-lea la 1 martie 1881 i se pare memorialistului echivalent cu un eșec și prevestind dezvoltări de rău augur: „Aceste acte de răzbunare au consumat forțele partidului, tot ce a fost mai fanatic în el – a pierit./ Și astăzi în vastul imperiu al țarilor domnește o tăcere de mormânt, o liniște lugubră,

semnul unei furtuni viitoare”[22].

În aceste condiții, Arbore nu mai consideră producerea de tipărituri la Geneva o prioritate. Dorind să-și dedice restul vieții familiei, se întoarce în țară, fără a neglija faptul că, în 1877-1878, trupele rusești se aflau în România și propunându-și să răspândească, cu ajutorul prietenului Zubcu-Codreanu, tipărituri anti-țariste printre militarii ruși. Când spionii ruși îi încolțesc pe revoluționari, poliția română îi salvează, expediindu-i pe anarhiștii de origine basarabeană din capitală, un ajutor pe care Dobrogeanu-Gherea, evreu din Ucraina, răpit la Brăila de agenții Ohranei, nu-l primise. Cu toate acestea, disprețul arătat de către Dumitru Brătianu pentru cauza basarabenilor cu prilejul unei audiențe i se pare de rău augur, confirmarea faptului că „țara mea n-a fost și nu este o țară eminamente democratică, ci din contră, o țară a boierilor și a iloților”[23]. După ce mai organizează un ultim transport peste Prut de cărți și chiar o mașină tipografică, A. se retrage din activitatea revoluționară, pe care o vede gravitând către radicalism: „În Rusia domnea țarul cu zbirii săi, și Comitetul executiv al partidului revoluționar... Moarte pentru moarte – deveni lozinca disperaților!”[24].

Concluzii

Amintirile lui Arbore au o importanță deosebită pentru recuperarea memorialistică, sub raportul mărturiei personale, a unei părți însemnate din istoria mișcării socialiste europene, dar totodată și pentru completarea istoriei intelectuale a României în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Epoca este marcată de apariția unor figuri importante precum cea a lui C. Dobrogeanu-Gherea sau C. Stere, care introduc în cultura română un aparat intelectual și ideologic ce își va lăsa amprenta asupra literaturii și gândirii sociale. În acest context, vechiul anarhist Arbore, care îi precedă pe cei doi și, mai mult, are un profil politic mult mai înalt, cel puțin în prima parte a activității sale, s-ar cuveni să aibă parte de un loc mai însemnat în peisajul memorialistic al secolului. Totuși, memoriile sale nu au fost reeditate și nici recitite la peste trei decenii de la încetarea cenzurii comuniste, care avea motivele ei pentru a le obscuriza.

Este adevărat, Arbore nu aspiră să fie socotit un scriitor înzestrat, asta în primul rând pentru că lucrurile pe care le are de povestit i se par mult mai importante decât eventuala sa vanitate literară. Prin acreditările autorului ca activist socialist cu stagii serioase în clandestinitate și în organizarea exilului anarhist, amintirile lui reprezintă istorie. În schimb, lucrările memorialistice ale lui Arbore folosesc din abundență citate din scrieri de doctrină, din biografii sau din scrieri filosofice semnate de M. Bakunin, N. Jukovski, A. Herzen, D. Hume. Dezinteresul pentru stil este, în aceste condiții, de altfel, o opțiune stilistică ea însăși, și una împărtășită de către mai mulți scriitori socialiști, de la C. Dobrogeanu-Gherea și Panait Mușoiu la G. Ibrăileanu, critic care și teoretizează acest dezinteres. Pe de altă parte, trebuie spus că aceste memorii se citesc cu plăcere, atât pentru cunoașterea istorică pe care o oferă, cât și pentru pasiunea pledantă a autorului împotriva tiraniei și abuzului. Iar pasajele în care Arbore adoptă o ipostază elocventă, ca bătrân luptător obosit, de pildă, sau ca idealist dezamăgit de debilitatea energiilor tinerimii din țara sa, sunt cu adevărat reușite.

În contextul memorialisticii de secol al XIX-lea, modul de a scrie al lui Arbore nu reprezintă o particularitate. Dimpotrivă, așa cum am arătat în prima secvență a articolului, caracterul literar al scrierilor memorialistice este asumat în special în anumite cazuri, de către scriitorii preocupați de valorificarea „specificului național”. Alteori, aceștia practică relatarea de călătorie „pedagogică” sau memorialistica istorică „revanșardă” a Revoluției de la 1848, specii la fel de „politice” ca și scrierile lui Arbore. Memorii propriu-zis estetizante scriu mai curând Ion Creangă sau Barbu Delavrancea în povestirile din propria copilărie; altfel, chiar și Delavrancea devine grav și economicos cu stilul atunci când își scrie jurnalul de refugiat din Primul Război Mondial, publicat abia în 1972. Stilistic, memoriile lui Arbore reprezintă mai curând norma decât excepția epocii sale. În schimb, sub raportul evenimentelor relatate, sunt scrieri de cel mai mare interes la scară internațională, reușind să dea greutate unei lecturi politice revizioniste a finalului de secol al XIX-lea românesc.

Cu atât mai mult, ele își găsesc un loc proeminent într-o înțelegere postcanonică[25] a literaturii și mai ales a memorialisticii, într-o epocă în care semnificația istorică și culturală în sens larg a unei scrieri memorialistice completează ceea ce canonul literar nu reușește să includă. Mișcările sociale și politice de importanță majoră, documentate în scrieri personale, fac parte dintr-un tablou istoric necesar, pe care memorialistica personală, în calitatea ei de martor al memoriei sociale, îl poate recompune. Astfel, din tabloul istoric al memorialisticii românești nu pot lipsi însemnări ale marilor mișcări de migrație pedestră ale „Fusgeyers” de la 1900, consemnate de către Avram Axelrad[26], jurnale ale prigoanei antisemite din anii celui de-al Doilea Război Mondial, precum cel al Hildei Klifer, *Jurnal de fată din Târgu Frumos*[27], 2008 (alături de mărturiile unor Mihail Sebastian sau Emil Dorian), nici mărturii ale problemelor de integrare socială de astăzi ale persoanelor transsexuale, precum în cartea Antonellei Lerca Duda *Sex Work Is Work. O poveste transgen*, 2020. Laolaltă, acestea toate compun o imagine de o diversitate și complexitate remarcabile a istoriei sociale a României, pe care ipostaza acesteia de izvor de propagandă anti-despotică în secolul al XIX-lea și leagăn al toleranței politice, prin comparație cu tirania Imperiului Țarist dinspre est, o completează în mod binevenit, asta și grație memoriilor de luptător anarhist ale lui Zamfir C. Arbore.

Note

1. Vezi Mircea Popa, *Tectonica genurilor literare* (Cluj-Napoca: Dacia, 1980); Mihai Zamfir, *Din secolul romantic* (București: Eminescu, 1989); Florin Faifer, *Semnele lui Hermes. Memorialistica de călătorie de la origini până la 1900* (București: Minerva, 1993); Doris Mironescu, *Un secol al memoriei. Literatură și conștiință comunitară în epoca romantică* (Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2016).
2. Pentru o prezentare a proiectului, vezi Doris Mironescu, „Beyond the History of a Literary Genre: The Encyclopedia of Romanian Memory Writing", *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Studia Philologia*, nr. 2 (2019): 251-262.
3. Vezi, în acest sens, capitolul „Ibrăileanu și ideea unui clasicism românesc", în vol. Doris Mironescu, *Un secol al memoriei*: 205-226.
4. Vezi Andreea Mironescu, „Remembering the National Poet. From Memoirs to Postmemory", *Philobyblon*, no. 2 (2018): 197-210.
5. Dacă istoriile literare îl ignoră, de regulă, cu totul, dicționarele îi acordă totuși câteva pagini: *Dicționarul literaturii române până la 1900* (1979), respectiv *Dicționarul General al Literaturii Române*, I, ediția a II-a (2016), ambele, contribuții ale Gabrielei Drăgoi.
6. De exemplu, N. Iorga, *Oameni cari au fost*, III (București: Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II", 1936): 372-373; Paul Zarifopol, „Zamfir Arbure", *Adevărul Literar și Artistic*, no. 644 (1933): 1.
7. Max Nettlau, *The History of Anarchism* (London: Freedom Press, 1996): 257; Adam Bruno Ulam, *Prophets and Conspirators in Pre-Revolutionary Russia* (New Brunswick: Transaction Publishers, 1998): 152; George Woodcock, *Anarchism. A History of Libertarian Ideas and Movements* (Peterborough: Broadview Press, 2004): 343; James H. Billington, *Fire in the Minds of Men: Origins of the Revolutionary Faith* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2009): 397-398. Vezi și Maria Lidia, Martin Veith, „Zamfir C. Arbure. Memoirs of an Anarchist in Romania", *The Anarchist Library*, 2012. https://theanarchistlibrary.org/library/maria-lidia-martin-veith-zamfir-c-arbure-memoirs-of-an-anarchist-in-romania. În România comunistă, referirile la Zamfir Arbore sunt foarte puține și mai ales discrete: vezi Ion Felea, „Zamfir C. Arbore-Ralli", *Analele Institutului de studii istorice*, nr. 4 (1968): 161-166.
8. Nikolai Jukovski, prieten din anii de la Zürich, murise în 1894 și îi lăsase lui Arbore toată arhiva sa în limba rusă, în timp ce pe cea franceză i-o lăsase testamentar lui Elisée Reclus. Despărțirea de prieteni este, de obicei, un stimulent pentru travaliul autobiografic: după moartea, în 1879, a lui Nicolae Zubcu-Codreanu, Arbore îi va dedica un alt text rememorativ, *O pagină din istoria socialismului român*.
9. Vezi Lucian Boia, *Germanofilii* (București: Humanitas, 2009): 143-147.
10. Vezi Al. C., „Închisoarea cărților", I, *Vatra*, no. 250 (1992): 4.
11. Vezi Alex Cistelecan, Andrei State (eds), *Plante exotice. Teoria și practica marxiștilor români* (Cluj-Napoca: Tact, 2015).
12. Vezi Adrian Tătăran, „Panait Mușoiu", *Pagini libere*, 2019. https://pagini-libere.ro/brosuri/panait-musoiu-adrian-tataran/.
13. Zamfir C. Arbore, *Temniță și exil* (București: Editura I. Brănișteanu, 1894): 33.
14. Ibid., 35.
15. Ca urmare a aceleiași ambiții documentar-pedagogice, pentru a scrie istoria demnă de învățătură a narodnicismului, dar în egală măsură pentru pitorescul lor senzațional, Arbore va publica și o carte de memorii „auzite de la alții", *Nihiliștii*, București, Socec, 1895, care conține relatări ale parcursurilor spectaculoase ale unor revoluționari pe care autorul i-a cunoscut de-a lungul vremii: ucraineanul Martovici și basarabeanul Anton Cojocar.
16. Ibid., 160.
17. Ibid., 164.
18. Zamfir C. Arbore, *În exil. Din amintirile mele* (Craiova: Samitca, 1896): 153-154.
19. Ibid., 163.
20. Ibid., 219
21. Ibid., 385.
22. Ibid., 386.
23. Ibid., 418.
24. Ibid., 424.
25. Pentru conceptul de „cultură postcanonică", vezi Jan Assmann, *Memoria culturală*, trad. Octavian Nicolae (Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2013): 18.
26. Vezi Mihăilescu, Dana. "The Jewish Fusgeyer Migration Movement from Early Twentieth Century Romania as Transcultural Rhetorical Tool in US Memorial Literary Culture." *MELUS. Multi-Ethnic Literature of the United States,* vol. 45, no. 1 (2020): 139-162.
27. Vezi Dumitru Tucan, „A trăi infernul (2). Jurnale din timpul Holocaustului ale copiilor și tinerilor din spațiul românesc", *Analele Universității de Vest din Timișoara, Seria Științe Filologice*, no. 8 (2020): 211-243.

Bibliography

Arbore, Zamfir C. *Temniță și exil* [Prison and Exile]. Bucharest: Editura I. Brănișteanu, 1894.
Arbore, Zamfir C. *Nihiliștii* [The Nihilists]. Bucharest: Socec, 1895.
Arbore, Zamfir C. *În exil. Din amintirile mele* [In Exile. Recollections]. Craiova: Samitca, 1896.
Assmann, Jan. *Memoria culturală* [Cultural Memory], transl. Octavian Nicolae. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2013.
Billington, James H. *Fire in the Minds of Men: Origins of the Revolutionary Faith*. New Brunswick: Transaction Publishers, 2009.
Boia, Lucian. *Germanofilii* [The Germanophiles]. Bucharest: Humanitas, 2009.
C., Al. "Închisoarea cărților" [The Prison of Books], I. *Vatra*, 250 (1992): 4.
Cistelecan, Alex, Andrei State, eds. *Plante exotice. Teoria și practica marxiștilor români* [Exotic Plants: The Theory and Praxis of Romanian Marxists]. Cluj-Napoca: Tact, 2015.
Drăgoi, Gabriela. "Arbore, Zamfir C." In *Dicționarul General al Literaturii Române*, I, 2nd edition, general coordinator Eugen Simion. Bucharest: Univers Enciclopedic, 2016.
Drăgoi, Gabriela. "Arbore, Zamfir C." In *Dicționarul literaturii române până la 1900*. Bucharest: Editura Academiei, 1979.
Faifer, Florin. *Semnele lui Hermes. Memorialistica de călătorie de la origini până la 1900* [Signs of Hermes. Travel Writing from the Beginnings up until 1900]. Bucharest: Minerva, 1993.
Iorga, N. *Oameni cari au fost* [People of Yore], III. Bucharest: Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II", 1936.
Lidia, Maria, and Martin Veith. *Zamfir C. Arbure. Memoirs of an Anarchist in Romania*. „The Anarchist Library", 2012. https://theanarchistlibrary.org/library/maria-lidia-martin-veith-zamfir-c-arbure-memoirs-of-an-anarchist-in-romania.
Mihăilescu, Dana. "The Jewish Fusgeyer Migration Movement from Early Twentieth Century Romania as Transcultural Rhetorical Tool in US Memorial Literary Culture." *MELUS. Multi-Ethnic Literature of the United States* 45, no. 1 (2020): 139-162.
Mironescu, Andreea. "Remembering the National Poet. From Memoirs to Postmemory." *Philobyblon* 2 (2018): 197-210.
Mironescu, Doris. "Beyond the History of a Literary Genre: The Encyclopedia of Romanian Memory Writing." *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Studia Philologia*, no. 2 (2019): 251-262.
Mironescu, Doris. *Un secol al memoriei. Literatură și conștiință comunitară în epoca romantică* [A Century of Memory. Literature and Community Conscience in the Romantic Age]. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2016.
Nettlau, Max. *The History of Anarchism*. London: Freedom Press, 1996.
Popa, Mircea. *Tectonica genurilor literare* [The Tectonic of Literary Genres]. Cluj-Napoca: Dacia, 1980.
Ulam, Adam Bruno. *Prophets and Conspirators in Pre-Revolutionary Russia*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1998.
Woodcock, George. *Anarchism: A History of Libertarian Ideas and Movements*. Peterborough: Broadview Press, 2004.
Tătăran, Adrian. "Panait Mușoiu." *Pagini libere*, November 17, 2019. https://pagini-libere.ro/brosuri/panait-musoiu-adrian-tataran/.
Tucan, Dumitru. "A trăi infernul (2). Jurnale din timpul Holocaustului ale copiilor și tinerilor din spațiul românesc" [Living in the Inferno (2). Holocaust Diaries of Children and Youths from the Romanian Space]. *Analele Universității de Vest din Timișoara, Seria Științe Filologice*, no. 8 (2020): 211-243.
Zamfir, Mihai. *Din secolul romantic* [From the Romantic Century]. Bucharest: Eminescu, 1989.
Zarifopol, Paul. "Zamfir Arbure." *Adevărul Literar și Artistic*, no. 644 (1933): 1.